

međuratne Istre. Tema zdravstvenih prilika u međuratnoj Istri usko je povezana s njezinim socijalnim, ekonomskim i demografskim prilikama. Također, može se ponešto zaključiti i o odnosu Kraljevine Italije prema Istarskoj provinciji. Naposljetku, izvorna arhivska i novinska građa, kao i korištenje usmenom poviješću nudi u ovoj knjizi dobar temelj svima koji se ubuduće budu bavili temom povijesti zdravstva.

Vedran Stanić

Marko Medved, *Riječka Crkva u razdoblju fašizma. Nastanak biskupije i prvi talijanski upravitelji*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 2015., 751 str.

Kao 46. svezak biblioteke *Analecta Croatica Christiana*, u izdanju Kršćanske sadašnjosti, Riječke nadbiskupije i Državnoga arhiva u Pazinu, tiskana je proširena i nadopunjena doktorska disertacija Marka Medveda (1974.), docenta na Katedri crkvene povijesti Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu – Teologije u Rijeci, obranjena 2007. na Fakultetu crkvene povijesti i crkvenih dobara Papinskoga sveučilišta Gregoriana u Rimu pod naslovom „*Chiesa cattolica a Fiume (1920-1938): amministratori apostolici e vescovi di una diocesi plurinazionale in epoca fascista*“.

Koristeći se arhivskim gradivom različite provenijencije, ali poglavito iz pismohrane Riječke nadbiskupije, autor je uobličio opsežnu monografiju koja vrlo detaljno opisuje i obrazlaže glavna pitanja riječke crkvene povijesti u navedenom razdoblju.

U Uvodnoj je riječi istaknuo činjenicu da je središnji događaj crkvene povijesti Rijeke u razdoblju između dva svjetska rata svakako osnivanje samostalne biskupije, čime je ostvarena višestoljetna želja Riječana da svoj grad uzdignu na stupanj biskupijskoga središta. U knjizi se obrađuje crkvena povijest Rijeke u tadašnjim granicama grada, dakle, dio zapadno od Rječine jer se širenje toponima Rijeke na istočnu stranu, na Trsat i Sušak, dogodilo tek nakon Drugoga svjetskog rata, spajanjem dvaju do tada odvojenih gradova.

Riječka biskupija osnovana je u doba fašizma, što je svakako utjecalo na djelovanje njezinih upravitelja i cjelokupan život katoličke zajednice. Crkvena situacija u Rijeci u tom je razdoblju bila slična onoj u obližnjim

višenacionalnim biskupijama (Porečkoj i Puljskoj, Tršćanskoj i Koparskoj, Krčkoj, Goričkoj i Zadarskoj), a obilježava je neprijateljska režimska politika prema Hrvatima i Slovencima. Zbog državnoga i političkoga razvoja prilika nakon Drugoga svjetskog rata, ta je stranica naše relativno recentne povijesti još uvijek nedovoljno poznata, pa je rasvijetljena upravo u ovoj knjizi.

U rijetkim slučajevima kada se o njoj pisalo, riječka se crkvena situacija spominjala u vezi s osobama koje su obavljale službu crkvenih upravitelja, ali interes historiografa nikad, sve do ove knjige, nije bio izravno usmjeren na proučavanje života riječke Crkve.

Nakon uvodnoga poglavlja slijede četiri opsežna poglavlja knjige, podijeljena u niz mnogobrojnih manjih cjelina, koje skladno raščlanjuju tekst.

Uvodno poglavlje daje pregled riječke crkvene povijesti, od zanimljivoga pitanja je li stara Tarsatika bila biskupija ili nije, do Rijeke u Puljskoj biskupiji i Rijeke pod senjsko-modruškim biskupom. Poseban je dio posvećen crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije kao sjedištu župe, zbornoga kaptola i arhidakona. Ta je srednjovjekovna crkva izgrađena na temeljima rimskih termi i starokršćanske bazilike iz V. stoljeća, koja je možda bila i katedrala ako je rimska Tarsatika bila biskupijsko središte. Poslije je crkva barokizirana, a najveći radovi u njoj izvedeni su u prvoj polovici XVIII. stoljeća, nakon čega je obnovljenu zbornu crkvu 1742. blagoslovio puljski biskup Giovanni Andrea Balbi. Crkva je zatim nastradala u potresu 1750. – 1753., a restaurirana je i 1891. te u XX. stoljeću tijekom talijanske vlasti. Dio poglavlja opisuje i augustinski samostan i crkvu sv. Jeronima, kojom danas upravljaju dominikanci, kao i važnu ulogu redovništva u razdoblju katoličke obnove, kada je u XVI. stoljeću u Rijeci postojala glagoljska tiskara Šimuna Kožićića Benje. Prvorazredni doprinos vjerskom životu Rijeke dali su isusovci, čije su ustanove (kolegij, gimnazija, sjemenište i crkva sv. Vida) od njihova dolaska 1627. do ukinuća 1773. obilježile grad u vjerskom, kulturnom, intelektualnom, arhitektonskom i umjetničkom smislu. Riječku je povijest obogatilo i djelovanje kapucina i benediktinki, a dio poglavlja posvećen je i crkvenoj povijesti Trsata te jeziku u riječkoj Crkvi. Potonje pitanje podijelilo je historiografe po nacionalnoj liniji jer se uporaba jezika u katoličkoj liturgiji koristila kao argument za određivanje nacionalne pripadnosti građana i u skladu s time državne pripadnosti grada. No, autor upozorava na činjenicu da valja razlikovati jezik na kojem se obavlja bogoslužje (liturgija) i dijele sakramenti od jezika propovijedanja i poučavanja kršćanskoga nauka.

Prvo poglavlje razlaže crkvenu situaciju u Rijeci u godini nestanka Habsburške Monarhije te opis položaja Rijeke tijekom talijanske uprave. Uvodni dio ove cjeline opisuje Crkvu u Rijeci u XIX. stoljeću i katolički pokret u njoj te međusobna suprotstavljanja socijalizma, liberalizma i katolicizma početkom XX. stoljeća. Medved potom prelazi na središnja imena riječkoga crkvenog života 1918., među kojima se posebice ističu Ivan Kukančić, Luigi Maria Torcoletti, Augustin Juretić i Bernardin Škrivanić. Početak razdoblja talijanske uprave grad dočekuje pod Senjsko-modruškom biskupijom, kojoj pripada od 1787. Povezanost s tom hrvatskom dijecezom remetila je talijanske planove s Rijekom nakon Prvoga svjetskog rata pa su je protalijanski krugovi nastojali prekinuti, tražeći od Svete Stolice predstavnika s biskupskim ovlastima. Zbog toga dolazi najprije apostolski vizitator, a onda i apostolski upravitelj. U ovom poglavlju Medved piše i o crkvenim objektima u Rijeci početkom XX. stoljeća, od crkava u liturgijskoj uporabi do onih nestalih (srušenih). Također, opisuje i jezičnu situaciju u riječkoj Crkvi prije talijanske uprave, istaknuvši istodobno postojanje latinskoga i staroslavenskoga liturgijskog jezika, odnosno talijanske i hrvatske propovijedi, što postoji sve do D'Annunzijeva dolaska 1919. Osvrće se ukratko i na crkvenu i vjersku situaciju na Sušaku, spominjući važnost Andrije Račkoga i Martina Bubnja te stanje u tom gradu bez crkve, kao i trsatsko svetište i franjevece nakon Prvoga svjetskog rata. U opširnijoj sedmoj cjelini opisane su redovničke zajednice u Rijeci 1918.: muške (kapucini i salezijanci) i ženske (Družba kćeri Presvetog Srca Isusova, milosrdnice Sv. Vinka Paulskog, benediktinke i kongregacija Naše Gospe od Mađarske na Pehlinu). Riječki kapucinski samostan bio je početkom XX. stoljeća središte okupljanja najboljih intelektualaca Hrvatskoga katoličkog pokreta, a pod vodstvom kapucina Bernardina Škrivanića bio je vrlo aktivan na izdavačkom polju, gdje je možda najveći pothvat pokretanje katoličkoga dnevnika *Riječke novine* (1912.). No, kao najaktivniji katolički i hrvatski čimbenik u Rijeci nakon Prvoga svjetskog rata, kapucini su bili izloženi nasilju (bacanjem kamenja na crkvu, ometanjem odvijanja bogoslužja i sl.). Družba sestara Presvetog Srca Isusova, utemeljena u Rijeci 1899. zaslugom Marije Krucifikse Kozulić, jedina je autohtona riječka redovnička zajednica. U zaključnim razmatranjima ovoga poglavlja autor ističe činjenicu da se na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, kao i drugdje u Europi, u Rijeci razvio katolički pokret koji je laicima želio osvijestiti njihovu ulogu u životu Crkve i potaknuti ih na širenje katoličkih načela u društvu.

Opsežno drugo poglavlje analizira riječku Crkvu u doba akcije književnika Gabrielea D'Annunzija, odvajanje iz nadležnosti senjsko-modruškoga biskupa i djelovanje prvoga apostolskog upravitelja Celsa Costantinijsa (1920. – 1922.). Nakon stvaranja Kraljevine SHS, biskupi su uputili službenu predstavku Svetoj Stolici sa zahtjevom da se dopusti protezanje prava korištenja staroslavenskoga jezika na cijelu novu državu, da se dopusti transkripcija glagoljskih slova u latinična te uporaba hrvatskoga, odnosno slovenskoga obrednika za cijelu državu. Službenu je predstavku 1919. sastavio hrvatski crkveni povjesničar Svetožar Rittig. Iste je godine u rujnu D'Annunzio nasilno ušao u Rijeku i zauzeo je. Iako je talijanska vlada takvu akciju smatrala neodgovornim činom iza kojega nije stala, izostalo je njezino energično djelovanje. Pjesniku je upućen ultimatum o napuštanju grada, a buntovnicima, dragovoljcima neregularne vojske i pričuvnim časnicima koji su se s njim nalazili u Rijeci zaprijetilo se vojnim sudom. U njegovoj je zamisli Rijeka trebala poslužiti kao središte za daljnju talijansku ekspanziju prema Dalmaciji. Proglašenjem Talijanskoga namjesništva Kvarnera (*Reggenza italiana del Carnaro*, 1920.), postavljene su osnove fašističkoga ustrojstva države i društva, ali su istodobno prihvaćene i neke suvremene tekovine. Rapalski ugovor D'Annunzio nije prihvatio jer je zahtijevao bezuvjetno pripojenje Rijeke Italiji. Burna iredentistička reakcija dovela je do sukoba s talijanskim regularnim snagama, poznatoga pod imenom „Pet riječkih dana“ ili „Krvavi Božić“, nakon čega su početkom 1921. predstavnici D'Annunzijske vlasti morali napustiti grad te je sukladno Rapalskom ugovoru uspostavljena Slobodna Država Rijeke, a potom je Rimskim sporazumom 1924. to područje pripojeno Kraljevini Italiji. U ovom su poglavlju opisane i promjene u riječkom stanovništvu, jugoslavensko-talijanski odnosi između dva svjetska rata (kralj Aleksandar Karađorđević otvoreno se zalagao za politiku suradnje s Italijom), državni progon hrvatskoga i slovenskoga jezika (uz učestalu deportaciju hrvatskih učitelja i sudske postupke protiv njih, naglašenu talijanizaciju Hrvata i Slovenaca i dr.) te napetosti između Katoličke crkve i svjetovne vlasti u Tršćanskoj i Koparskoj biskupiji (između ostalog, i zbog poteškoća koje je Sveta Stolica imala pri imenovanju biskupa u ovoj višenacionalnoj biskupiji). U tekstu je riječ i o apostolskom vizitatoru Valentinu Livi i njegovu djelovanju u Rijeci, a tom razdoblju pripada i skandal s blagoslovom D'Annunzijske bodeža iz 1920., za koji se vezuje ime vojnoga kapelana, dominikanca Reginalda Giulianijsa.

Aktivno sudjelovanje svećenika u takvom činu te uporaba crkvenoga prostora i liturgije kako bi se poticalo nasilje izazvalo je sablazan u crkvenim krugovima i prouzročilo oštru reakciju Svete Stolice preko njezina predstavnika u Rijeci. No, nakon što je Giuliani povučen, talijanske su vlasti u Rijeci Livu smatrale nepoželjnom osobom te mu zapravo onemogućile nastavak djelovanja. Riječki je blagoslov D'Annunzijeva bodeža kasnije poslužio instrumentalizaciji u političke svrhe tijekom fašizma i komunizma. U Rijeku je uskoro, i to s ovlastima apostolskoga administratora, doveden novi predstavnik Svete Stolice Celso Costantini, svjetski poznata ličnost o kojoj se, međutim, u nas malo zna. Nakon riječkoga razdoblja bio je imenovan apostolskim delegatom u Kini, gdje ga i danas smatraju utemeljiteljem suvremene kineske Katoličke crkve zbog njegovih zasluga u otvaranju prema misijama tijekom pontifikata Pija XI. Nakon povratka u Europu, postao je tajnik Kongregacije za evangelizaciju naroda, a potom je imenovan kardinalom. Poznat je i kao autor nacrtu za obnovu Katoličke crkve pripremljenoga prigodom konklava 1939., što je ostvareno tek 20-ak godina kasnije. Autor je više radova o misiologiji i umjetnosti, a ostavio je i više umjetničkih radova. U Hrvatskoj su reakcije na Costantinijevo imenovanje bile vrlo negativne. Senjsko-modruški biskup Josip Marušić i zagrebački nadbiskup Antun Bauer oštro su izrazili svoje neslaganje. Jugoslavenskom novinstvu bila je to prilika za upućivanje kritike prema Crkvi i Svetoj Stoli. Tvrdili su da se Crkva ne ponaša objektivno prema svim narodima, s obzirom na to da su imenovanje apostolskoga administratora smatrali papinim podržavanjem talijanske težnje za odvajanjem Rijeke od Hrvatske. Na te je tvrdnje odgovorio državni tajnik kardinal Pietro Gasparri, odbacujući vezu između uspostave apostolske administrature i promjene crkvene pripadnosti Rijeke. Povoljan odjek Costantinijeva dolaska bio je očit među talijanskim političarima u Rijeci jer su u tom činu vidjeli crkvenu potvrdu njihove želje za odvajanjem od Hrvatske. Prestanak ovlasti senjskoga i modruškoga biskupa nad Rijekom priopćen je biskupu Marušiću reskriptom kardinala Državnoga tajništva od 14. lipnja 1920. Autor knjige potom ističe pastoralni rad Celsa Costantinija i ponovno uspostavljanje župničke vlasti Ivana Kukanića, piše o Costantiniju kao utemeljitelju riječkih katoličkih skauta te suprotstavljanju hrvatskih kanonika. Posebno zanimljiv bio je njegov odnos s D'Annunzijem jer ih je povezivao interes za umjetnost i prijateljstvo s istaknutim talijanskim umjetnicima. No, u Rijeci su se rijetko

susretali, a iako je D'Annunzio prema Costantiniju bio pažljiv i pun poštovanja, ovaj mu je poručio da je njegova misija duhovne, a nikako političke naravi. Distanca između Costantinija i D'Annunzija bila je prouzročena u prvome redu pjesnikovim neurednim moralnim životom, odnosno činjenicom da je imao ljubavnicu s kojom se pojavljivao u javnosti, tj. s njom živio u nevjenčanoj vezi. Međutim, razloga za negodovanje bilo je još. Costantini se zauzeo za prihvaćanje Rapalskoga ugovora, a D'Annunzio je bio izričito protiv. U političkim previranjima nakon „danuncijade“ Costantini je podupirao savez katolika s aneksionistima, zbog čega je došlo do rascjepa među riječkim katolicima. Pozivao je na priznavanje pobjede autonomaša Riccarda Zanelle. Pripremio je uspostavu novih župa i osnutak biskupije te podržao zakone o financiranju župnika i gradnji župnih crkava. Naslovnim je biskupom imenovan 1921. te je djelovao u korist normalizacije crkvenoga života Rijeke, zauzevši se za povratak hrvatskoga klera, između ostalih i Mate Polića, župnika Župe Drenova, koji je zbog prijetnji talijanskih fašista nekoliko puta morao bježati, a na kraju se ipak nije vratio u svoju župu. Costantini je štitio i hrvatske kapucine u Rijeci te zajednicu Kćeri Srca Isusova. Što se tiče jezika, nametao je latinski, iako je nalagao i talijanske i hrvatske propovijedi. Uz Rijeku, bio je i apostolski administrator Cresa, Lošinja i Unija. Rijeku je napustio 1922., iako je s riječkom Crkvom i nadalje ostao u kontaktu, posebice nakon povratka u Europu 30-ih godina. S obzirom na to da mu je suradnik i prijatelj bio Angelo Roncalli, budući papa Ivan XXIII., predmetom istraživanja bio je i njegov možebitni utjecaj na papinu odluku o sazivanju Drugoga vatikanskog koncila. Celso Costantini umro je 1958. u Rimu.

U, također velikom, trećem poglavlju autor opisuje uspostavu Riječke biskupije i djelovanje prvoga biskupa, istarskoga benediktinca Isidora Saina (1922. – 1932.), koji ju je vodio do smrti. Od svih crkvenih upravitelja Rijeke tijekom talijanskoga razdoblja, o biskupu Sainu najmanje se toga znalo, pa možemo reći da ga je historiografija marginalizirala. U njegovo se doba u Rijeci osnovalo nekoliko novih župa, nakon što je široko područje Župe Uznesenja Marijina podijeljeno, iako je broj svećenika bio nedostatan. Reakcije na uspostavu župa bile su podijeljene: Talijani su dekret o osnutku prihvatili s odobravanjem, a Hrvati su mu se suprotstavili i to ne zbog pastoralnih razloga, već zato što su nove župe shvaćene kao nastavak talijanizacije koja je bila u tijeku u svim sferama riječkoga društva. Problematično

je bilo imenovanje talijanskih župnih upravitelja. Ali, oko izgradnje župnih crkava postojale su i ozbiljne financijske poteškoće pa je primjena gradskog zakona kojim su se vlasti obvezale na financiranje njihove izgradnje znatno kasnila. Talijanske su državne vlasti nastojale maksimalno smanjiti financijske obveze prema Rijeci. Medved potom prelazi na organizaciju pastorala po pojedinim novim župama: u kapucinskoj Župi Bezgrješnog začetca Blažene Djevice Marije (Gospi Lurdskej), Župi Svih svetih na Kozali (koja se nakon uspostave 1923. koristila crkvom sv. Vida, a tek je 1934. izgrađena crkva Svih svetih), Župi Presvetog Otkupitelja na Mlaki (gdje je tijekom Drugoga svjetskog rata podignut hram Presvetoga Otkupitelja koji su 1949. srušile komunističke vlasti), Župi svetoga Nikole na Turniću (najproblematičnijoj jer je bila siromašna, mahom s radničkim obiteljima, pa je ondje tek 1942. izgrađena crkva sv. Nikole; prije toga podignuta je 1930. crkva sv. Antuna na Kantridi i 1931. crkva sv. Josipa na Podmurvicama). Sainova je zasluga i strukturiranje pastorala bolesnika, odnosno uspostavljanje Bolničkoga vikarijata sv. Josipa 1928. U tom su razdoblju utemeljene i neke nove izvangradske župe: Župa Opatija (gdje je 1932. konačno dovršena i posvećena nova crkva Navještenja Blažene Djevice Marije) te župe Brgud, Rukavac, Zagorje i Podgraje (osnovane posebnim dekretom 1929.). Isidoro Sain i talijanski kler poduprli su pripajanje Rijeke Italiji 1924., a Benito Mussolini je želio poboljšati položaj Katoličke crkve u Italiji kako bi pomoću podrške talijanskih katolika režim koji je gradio postao čvršći i narodu prihvatljiviji. Sain je preuzeo upravu riječke Crkve u vrlo zamršenim nacionalnim, ideološkim i državno-crkvenim odnosima. Sigurno je da se mnogo bolje snalazio, veli autor knjige, na polju duhovnosti negoli upravljanja i politike. Nije pokazao odmak od državne ideologije koju je fašistički režim promicao, a ni od talijanskoga nacionalizma koji je remetio stoljetnu ravnotežu višenacionalne sredine poput Rijeke. U njegovo je doba 1925., bulom pape Pija XI., osnovana Riječka biskupija, a pripalo joj je 16 župa koje su se nalazile na teritoriju Kvarnerske provincije. Nova je biskupija bila višenacionalnoga sastava, s prisutnošću Hrvata, Talijana i Slovenaca. Teško je točno odrediti postotke stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti jer službene državne popise ne možemo smatrati vjerodostojnima, s obzirom na to da se na razne načine nastojalo uvećati broj Talijana na štetu Hrvata i Slovenaca. Riječka biskupija nije ušla ni u jednu crkvenu pokrajinu, nego je izravno podvrgnuta Svetoj Stolicu. Činjenica

da je ostala izvan goričke metropolije bila je predmet kritike hrvatskoga javnog mnijenja i tumačila se kao planirano slabljenje hrvatskoga i slovenskoga elementa u biskupiji. Za sudbena pitanja, sinodu provincije i priziv drugoga stupnja određen je mletački patrijarh. Nazočnost riječkoga ordinarija na sjednicama biskupske konferencije Julijske Venecije i činjenica da su sjemeništarci i bogoslovi odlazili u Veneciju na licej i na studij teologije značili su u stvari podvrgavanje Rijeke Veneciji. Osnutkom biskupije uzdignuta je na stupanj katedrale crkva sv. Vida, koja se tada u naslovu redovito koristila i svetim Modestom. Isidoro Sain imenovan je 1926. prvim riječkim biskupom, a među njegovim glavnim zadaćama bilo je osnivanje biskupijskih struktura: Kurije, Sjemeništa i Stolnoga kaptola, koji su talijanizirani. Autor knjige opisuje i odnos biskupa Saina prema talijanizaciji pastorala i progonu klera, talijanizaciju novih župa, odnos s Luigijem Marijom Torcolettijem (župnikom Župe Uznesenja Marijina), Bernardinom Škrivanićem (gvardijanom kapucinskoga samostana u Rijeci, u kojem su djelovali katolički intelektualci laici), Aleksandrom Superinom (upraviteljem Župe Drenova), Silvestrom Adamićem (upraviteljem Župe Mošćenice) i dr. Obrazložio je i pritiske na milosrdnice sv. Vinka Paulskog, njihovo protjerivanje iz ubožnice Fratelli Branchetta i osnutak provincije Majke Dobrog Savjeta u Rijeci. U nastavku je analizirao kako se riječki ordinarij odnosio prema ostalim ženskim redovničkim zajednicama izvan konteksta složenih međunarodnih pitanja – Družbi sestara kćeri Presvetog Srca Isusovog i riječkim benediktinkama te pod kakvim je okolnostima donio odluku o gašenju Kongregacije Naše Gospe od Mađarske na Pehlinu, čije su redovnice po imenu zavoda za siročad koji su vodile nazvane „od Bezgrješne“. Znakovit je bio i Sainov odnos prema muškim redovničkim zajednicama, primjerice riječkim salezijancima. Medved se opširno osvrnuo i na biskupov pastoralni rad, s naglaskom na pastoralne aktivnosti, njegovo podupiranje uspostave i djelovanja Katoličke akcije te pomoć siromašnima. O odjecima potpisivanja Lateranskih ugovora među katolicima Riječke biskupije riječ je u sljedećoj cjelini ovoga poglavlja. Riječki je ordinarijat na izborima 1929. podupro službenoga režimskog kandidata Itija Baccicha (Baccija), koji je u talijanskom parlamentu trebao predstavljati Rijeku i Kvarnersku provinciju. Poblže je objašnjen i Sainov odnos prema jezičnom pitanju u Rijeci. Kao Istranin talijanske narodnosti, unatoč hrvatskim korijenima i činjenici da se u njegovoj obitelji govorilo hrvatskim jezikom, kao biskup nije njime vladao.

Sveta Stolica od njega je, međutim, zahtijevala učenje „slavenskoga“ jezika, no nije poznato je li se to i dogodilo. Nema, naime, izvora koji bi potvrdili da je tijekom svojega episkopata propovijedao na hrvatskom ili slovenskom jeziku, što potvrđuju i neki njegovi suvremenici, poput Bože Milanovića. Sa sigurnošću se može reći da je 1923. – 1924. hrvatski jezik istisnut iz riječkih crkava i jedino je u prigradskoj Župi Drenova mogao opstati još koju godinu. Postupno je nestao i iz crkava liburnijske obale (Volosko, Opatija, Lovran), a pokušaja da se to učini i drugdje bilo je u Klani, Veprincu, Rukavcu i Ilirskoj Bistrici (u potonjem slučaju slovenski jezik). Što se tiče nacionalnoga pitanja u riječkom biskupijskom Sjemeništu, ordinarij je više puta ponavljao svoje teze o obvezatnoj uporabi talijanskoga jezika jer bi u protivnom, tvrdio je, talijanska vlada zatvorila ustanovu. Talijanski se jezik nametao i u školskom vjeronauku, s priličnim uplitanjem svjetovnih vlasti, no oko toga je pitanja kler bio podijeljen. Nakon Sainove smrti za apostolskoga je administratora postavljen Carlo Mecchia (1932. – 1933.). Na prvu godišnjicu smrti, Mecchia je organizirao prijenos Sainova tijela s groblja na Kozali u riječku stolnu crkvu sv. Vida. Mecchia se držao podalje od politike i u „sređivanju“ prilika u biskupiji djelovao je nepristrano.

Bogato događajima te stoga i detaljno obrađeno bilo je i razdoblje biskupa Antonija Santina (1933. – 1938.), koji je u velikoj mjeri obilježio crkvenu povijest Istre, a kojem je posvećeno četvrto poglavlje knjige. U njemu je Medved opširno obrazložio suprotstavljena historiografska stajališta o biskupu Santinu kojeg se smatra odgovornim za potpunu neosjetljivost prema jezičnim i nacionalnim interesima Hrvata i Slovenaca, posebice glede pitanja ukidanja *šćaveta*, pritiska na svećenike zbog školskoga vjeronauka na talijanskom jeziku, slanja talijanskoga klera u hrvatske i slovenske župe te općenito njegova odnosa prema fašizmu. Jugoslavenska je historiografija Santina analizirala isključivo kroz prizmu odnarođivanja, dočim se drugi aspekti njegove redovite biskupske službe (pastoralne inicijative, teološka misao, briga za svećenička zvanja, pitanje upravljanja dijecezom i sl.) nisu detaljno proučavali pa su ostali uglavnom nezabilježeni. Za razliku od riječkoga episkopata, Santinova je služba u Trstu (1938. – 1975.), gdje je također bio biskup, poznata i o njoj postoje mnogobrojni radovi. Razlike u ocjeni Santinova djelovanja postoje i u talijanskoj historiografiji, a ni hrvatski crkveni autori (primjerice, Božo Milanović, Ivan Grah, Stipan Trogrlić) o njemu ne dijele isto stajalište. Svoju je svećeničku službu Santin 11 godina

obavljao i u Puli, najprije kao vikar, potom kao župnik, da bi nakon toga postao drugim riječkim biskupom. I u njegovo je doba došlo do proširenja biskupskih granica i osnivanja novih župa (Matulji, Podgrad, Pregarje i Slivje, sve 1936.), a izvršena je i reorganizacija dekanatskoga ustroja. Santin je svakako poboljšao upravljanje Riječkom biskupijom i to unaprjeđenjem središnjih biskupijskih ureda, uvođenjem biskupijskoga vjesnika, popravljanjem nacionalnoga sastava riječkoga Kaptola, nadogradnjom zgrade Sjemeništa podizanjem kapele Kraljice apostola, pribavljanjem sjemenišnoga dobra u Lovranu i dr. Suočio se i s problemom nedostatka župnih crkava u gradu Rijeci, vodio je zadnju fazu izgradnje župne crkve Svih svetih na Kozali, a tijekom njegova episkopata podignuta je i salezijanska crkva Marije Pomoćnice te crkva Krista Kralja u Matuljima. Također, reorganizirao je redovničku zajednicu Kćeri Presvetoga Srca Isusovog, podržao osnivanje ženske učiteljske škole pri benediktinkama i otvaranje ženskoga katoličkog popravnog doma Dobrog Pastira. Medved je detaljno objasnio i Santinov odnos prema društvenim problemima (primjerice, fašističkoj vlasti, ratu u Etiopiji i dr.), a kada su zapadne demokracije prema Italiji proglasile ekonomske sankcije, biskup se pridružio kampanji koju je organizirao talijanski režim za prikupljanje financijskih sredstava u korist onemoćale državne riznice („Dan zlata za domovinu“, 1935.). U kontekstu homogenizacije i talijanskoga suprotstavljanja zapadnim demokracijama, podržao je i inicijativu fašističkoga novinstva, koje je uoči božićnih blagdana poticalo stanovništvo da odbaci praksu postavljanja božićnoga drvca, što se smatralo netalijanskim i nordijskim običajem, a umjesto toga promicale su se jaslice. No, Santinovo sudjelovanje u raznim režimskim kampanjama nije bilo nikakva katolička posebnost niti oznaka riječkoga biskupa jer su to činile gotovo sve sastavnice ondašnjega talijanskog društva. Biskupovo pristajanje uz vjersko-domoljubne obrede ne treba tumačiti isključivo kao katoličko odobravanje režimskih javnih manifestacija i tadašnje ideologije. Valja imati na umu važnost nazočnosti svjetovnih vlasti na vjerskim slavlјima jer se tako Crkva nakon dugotrajnoga izbivanja iz javnosti napokon vraćala u središte društva. U obnavljanju odnosa s državom koja se proglasila zaštitnicom Crkve i koja je katolicizam priznavala državnom vjermom biskupi su vidjeli najbolje jamstvo protiv nadiruće sekularizacije i dekristijanizacije. U takvom je okviru i riječki biskup pristupao, često ne odveć kritički, raznim fašističkim manifestacijama i kampanjama. Dio

poglavlja posvećen je i Santinovu stajalištu o komunizmu, koje se u potpunosti poklapalo s osudom toga političkoga i društvenoga sustava od strane pape Pija XI. Iskazao je solidarnost sa žrtvama progona zbog katoličke vjere u Meksiku, Španjolskoj i Njemačkoj. Tijekom ratnih godina, kao tršćanski i koparski biskup, Santin je za vrijeme njemačke okupacije Trsta pomagao Židovima, što je historiografija zabilježila, ali njegov odnos prema židovskoj zajednici u Rijeci objašnjen je tek u ovoj knjizi. Osoba od povjerenja za pravna pitanja Riječke biskupije bio je poznati odvjetnik, Židov Niels Sachs pl. Grič, a riječka je židovska sinagoga uništena tijekom rata 1944. Uz Prvi euharistijski kongres Riječke biskupije u Lovranu 1937., vjerojatno najveći pastoralni pothvat biskupa Santina tijekom riječkoga episkopata bila je tzv. Velika gradska misija 1935., čiji je cilj bio osigurati katehezu za svaku kategoriju vjernika. Nakon što je Kongregacija koncila dekretom iz 1935. obvezala biskupije na uspostavu župnih škola kateheze, Santin je donio dekret o njihovoj ustanovi u Riječkoj biskupiji, radi „promicanja i usavršavanja kršćanskoga odgoja djece“. Širenje katoličkoga tiska smatrao je „jednim od najsnažnijih i najučinkovitijih načina apostolata i formacije javnosti i savjesti naroda“ i u svrhu te promidžbe nastojao je mobilizirati cijelu biskupiju. Poticao je uvođenje župnih listova, za koje je zahtijevao da budu besplatni, tražio je stvaranje putujućih knjižnica, poticao je župnike oko odabira najprikladnijih izdanja. No, glavni razlog skromnoga uspjeha u širenju talijanskoga katoličkog tiska u Riječkoj biskupiji bio je postojanje katolika triju nacionalnosti. Svetom Ocu Santin je napisao da oko polovice stanovnika ne govori talijanski pa su nezainteresirani za tisak koji nije na njihovu jeziku. Medved se također osvrnuo i na bitku za javni moral u Riječkoj biskupiji, ponajviše na dvama područjima – kinematografiji i plesu. Svećenicima je bilo zabranjeno nazočiti kinoprojekcijama, čak i kada se radilo o katoličkim kinima (a u Rijeci su takva bila dva – katoličko salezijansko kino na Podmurvicama i katoličko kino Sv. Juraj [San Giorgio] u kapucinskom samostanu), biskup Santin zabranio je i slavljenje misa na mjestima gdje se organiziraju plesovi. Osjećao je važnost njegovanja posebne pastoralne brige o katoličkim svećenicima pa je u prostorima ordinarijata organizirao tribine vjersko-kulturne tematike. Istaknuta je bila i njegova borba za svetkovanje nedjelje i kršćanskih blagdana te povratak gradskih procesija. Međutim, tijekom talijanske vlasti vjernicima Rijeke, Istre, zapadnih Kvarnerskih otoka i zapadne Slovenije na razne se načine

onemogućavalo hodočastiti Gospi Trsatskoj, a državna talijansko-jugoslavenska granica još je više otežavala situaciju. Zanimljivo je i pitanje jezika: Santin je propovijedao na talijanskom i hrvatskom (odnosno slovenskom) jeziku, ali se u korespondenciji koristio samo talijanskim jezikom. Iz sačuvanih se dokumenata vidi da je poznavao i razumio hrvatski jezik te da mu je bio mnogo bliži od slovenskog. No, nije podržavao izdavanje Dobrilina molitvenika i nametao je latinski kao liturgijski jezik pa su mu se hrvatski i slovenski svećenici suprotstavljali. U hrvatske i slovenske župe upućivali su se talijanski svećenici jer je Lateranskim ugovorima Kraljevine Italije i Svete Stolice iz 1929. dopušteno da župnikom postane i svećenik koji ne poznaje jezik župljana. Posebno je opisan slučaj slovenske Župe Trnovo zbog složene situacije u kojoj se odvijao pastoral među netalijanskim vjernicima. Obrazložen je i biskupov odnos prema nametanju talijanskoga jezika u školskom vjeronauku, pitanje hrvatskoga i slovenskoga jezika u sjemenišnoj formaciji te slučajevi slovenskih bogoslova Bogumila Vičiča i Enrica Knafelca-Minatorija. Valja spomenuti i ne odveć poznatu činjenicu da je zbog režimskoga progona hrvatskoga i slovenskoga jezika određen broj vjernika s područja Riječke biskupije napustio Katoličku crkvu i prešao među protestantske zajednice, ponajviše adventiste. Iako postoje i primjeri Santinovih intervencija u korist hrvatskoga i slovenskoga klera, može se zaključiti da – barem što se tiče petogodišnjega riječkog episkopata – biskup nije prepoznao proces odnarođivanja koji je fašistički režim provodio protiv hrvatskoga i slovenskoga žiteljstva pa nije pokazivao nikakav osjećaj prema Hrvatima i Slovencima koji su se pokušavali obraniti od napada državnih vlasti. Nipošto nije suosjećao s njihovom potrebom da sačuvaju vlastiti nacionalni identitet, smatrajući da razlog pogoršanja njegova odnosa s njima izvire iz nepovjerenja „prema svemu onome što je talijansko“. Nakon imenovanja tršćanskim i koparskim biskupom 1938., Antonio Santin ostao je na čelu te dijeceze gotovo 40 godina, a za njegova nasljednika i trećega riječkog biskupa Sveta je Stolica imenovala Uga Camozza. On će voditi riječke katolike do 1947., kada će nakon priključenja grada Hrvatskoj i Jugoslaviji otići u Italiju. Santin je 1941./1942. bio apostolski administrator Porečke i Puljske biskupije, a u Trstu je 1950. otvorio novo sjemenište i svećenički dom. Papa Pavao VI. imenovao ga je 1963. nadbiskupom *ad personam*. Aktivno je sudjelovao u radu Drugoga vatikanskog sabora. Dao je izgraditi svetište Marije Kraljice i Majke na Monte Grisi

iznad Trsta (1959. – 1966.) te nekoliko novih crkava, a uspostavio je i nekoliko novih župa. Tijekom rata pomagao je Židovima, partizanima i zatvorenicima, sudjelovao je u pregovorima o predaji njemačke vojske. Lijevo usmjereni znanstvenici u Italiji i Jugoslaviji 50-ih su ga godina optužili da nije bio naklonjen Hrvatima i Slovencima, odnosno da je naginjao prema Mussolinijevoj politici odnarođivanja. Pritom su nakane pojedinih autora evidentno bile usmjerene na ocrnjivanje Katoličke crkve u poslijeratnim godinama. Bilo je to zato jer se nakon 1945. Santin snažno suprotstavio jugoslavenskoj vlasti i komunizmu općenito, svrstavši se uz talijanske interese u sporovima oko državne pripadnosti Istre, usporedno s prekidom diplomatskih odnosa između Beograda i Svete Stoline te sukobom Titove Jugoslavije s Italijom. Bio je protiv uspostavljanja Slobodnoga Teritorija Trsta i prelaska Istre i Rijeke pod okrilje Jugoslavije, kao i Londonskoga sporazuma 1954. i Osimskih ugovora 1975. Zbog poodmakle dobi Pavlu VI. predao je 1971. ostavku, no ona je prihvaćena tek 1975. Preminuo je 1981. u Trstu i pokopan je u tamošnjoj katedrali sv. Justa.

Na kraju knjige autor ističe zaključna razmatranja o svim temama koje je obradio. Pritom citira izvadak iz govora današnjega riječkog nadbiskupa Ivana Devčića papi Ivanu Pavlu II. u Rijeci iz 2003., naglašavajući da je to „grad koji su vjekovima zajedno s Hrvatima izgrađivali i uljepšavali pripadnici drugih naroda, napose Talijani i Mađari“ i u čijoj su prošlosti „razdoblja istinskog suživota neusporedivo dublja i duža od onih koja su obilježili nesporazumi i neprijateljstva“.

Knjiga Marka Medveda čitateljima daje sveobuhvatan pogled crkvene povijesti Rijeke tijekom talijanske uprave, a uz podacima vrlo bogat sadržajni dio krasi je i mnogobrojni slikovni prilozi koji skladno nadopunjuju tekst. Opremljena je i kraćim sažecima na engleskom i talijanskom jeziku, popisom izvora i literature te indeksom osoba i mjesta, dočim se kratka bilješka o piscu nalazi na stražnjim koricama.

Monografija predstavlja nov i vrlo značajan prinos – prije svega poznavanju riječke crkvene prošlosti u razdoblju fašizma, ali i hrvatskoj historiografiji uopće – jer donosi niz novih, dosad potpuno nepoznatih ili slabije poznatih podataka koje je otkrio, istražio te znalački i kvalitetno interpretirao autor ove knjige.